

**METAFOREN,
GERONTOLOGIE EN ONDERZOEK**

kroniek van een leerervaring

J.J.F.Schroots

Nederlands Instituut voor Praeventieve Gezondheidszorg

NPG-TO

Leiden

UYA

S 49 (3)

UYA.AW

UYA
649

J.J.F. Schroot

(3)

METAFOREN, GERONTOLOGIE EN ONDERZOEK

kroniek van een leerervaring

BIBLIOTHEEK NEDERLANDS INSTITUUT
VOOR PRAEVENTIEVE GEZONDHEIDSZORG TNO
POSTBUS 124, 2300 AC LEIDEN

IBIS STAMBOEKNUMMER 1219/000

Nederlands Instituut voor Praeventieve Gezondheidszorg/TNO

Leiden

september 1986

Nederlands Instituut voor
Praeventieve Gezondheidszorg TNO
Wassenaarseweg 56 Leiden

Postadres:
Postbus 124
2300 AC LEIDEN

Telefoon: 071-178888

Deze uitgave is te bestellen door het overmaken van f 15,90 (incl. BTW) op postrekening 20.22.77 van het NIPG-TNO onder vermelding van bestelnummer 86028.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Schroots, J.J.F.

Metaforen, gerontologie en onderzoek : kroniek van een leerervaring / J.J.F. Schroots - 's-Gravenhage : Centrale Organisatie TNO
Met lit. opg.

ISBN 90-6743-098-6

SISO * 844.6 UDC 801.316.6:001+801.316.6:364.65-053.9

Trefw.: metaforisch taalgebruik ; wetenschappelijk onderzoek / metaforisch taalgebruik in de gerontologie.

© 1987 Nederlands Instituut voor Praeventieve Gezondheidszorg TNO
Publicatienummer 86028

Voor de rechten en verplichtingen van de opdrachtgever met betrekking tot de inhoud van dit rapport wordt verwezen naar de Algemene Voorwaarden van TNO.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, openbaar gemaakt, en/of verspreid door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het NIPG-TNO.

INHOUD

	blz.
LOS ANGELES, 1980	1
- Definitie	2
- Theorie	3
- Toepassing	5
- Nieuwe metaforen	8
 VANCOUVER, 1982	 11
- Metaforen voor ontwikkeling en ouder worden	11
- Metaforen in de gerontologie	15
- Dementie als metafoor	18
 AMSTERDAM, 1982-1985	 21
- Verantwoordelijkheid	21
- De mens als metafoor	27
 SAMENVATTING	 30
 LITERATUUR	 31

LOS ANGELES, 1980

Sinds de middelbare school ben ik de term 'metafoor' nooit meer tegengekomen, niet bewust althans en zeker niet in onderzoeksverband, zoals aan het Andrus Gerontology Center (University of Southern California, Los Angeles), waar ik het academisch jaar 1979/1980 doorbracht als 'international postdoctoral fellow'. Onderzoekstaak o.a.: de inhoudsanalyse van autobiografisch materiaal, afkomstig van deelnemers ($\pm$ 30 jaar en ouder) aan een zgn. 'Guided Autobiography Workshop' van 2 weken, waarin 's ochtends college gegeven werd over allerlei thema's uit de levensloopspsychologie (b.v. familie, ziekte en gezondheid, werk, omgang met stress, relaties etc.), waarna 's middags een de avond daarvoor geschreven autobiografisch opstel van iedere deelnemer ($\pm$ 1 pagina A4 per thematisch opstel) in groepjes van plm. 8 personen doorgesproken werd (cf. Reedy, Birren & Schroots, 1980).

Het aldus geproduceerde autobiografisch materiaal bleek moeilijk te analyseren, en niet alleen vanwege de sterk variërende lengte en inhoud per (thematisch) opstel. Het zeer individuele en vrijwel unieke karakter van ieder document vormde immers een serieuze belemmering voor welhaast iedere vorm van inhoudsanalyse, zoals deze door Holsti (1968) in een intussen klassiek overzicht uitvoerig beschreven is. Zo betrof één van de onderzoeksvragen die in het geschetste kader naar voren kwam de psychologische typering van de persoon aan de hand van één enkel autobiografisch opstel (cf. Bromley, 1977). Gepoogd werd de essentie van een persoon op een zodanige manier in één of meer woorden te vatten dat deze hiermee niet alleen in een klap getypeerd zou zijn, maar ook met anderen vergeleken kon worden. Het zoeken was, kortom, naar een persoonsuitspraak die zowel een unieke als een meer algemene typering van de persoon zou geven, een vrijwel onmogelijke opgave dus.

Al spoedig bleek dat alleen figuurlijke typering in aanmerking

kwamen voor nader onderzoek en dat met name de diervetafoor goede diensten zou bewijzen vanwege haar grote uitdrukingskracht**. Wat spreekt immers meer tot de verbeelding dan de uitspraak dat mijnheer X een hyena is of juist een leeuw? Nu moest alleen nog een oplossing gevonden worden voor het probleem dat verschillende beoordelaars van een en hetzelfde autobiografische opstel er toe neigden om verschillende diervetafoeren te produceren. Bovendien bleek het lang niet altijd makkelijk om voor bepaalde personen een diervetafoor te verzinnen (genereren). Maar ondanks een aantal technische problemen was vanaf dat moment mijn belangstelling voor het gebruik en de toepassing van metafoeren in onderzoek gewekt. Mijn eerste, serieuze onderzoeksstap betrof daarom de gang naar de bibliotheek.

Definitie

Volgens Van Dale (1976) is een metafoor een:

"overdrachtelijke, figuurlijke uitdrukking, inz. de trope welke berust op een vergelijking, b.v. het schip der woestijn, de kameel; de wind zweeft aan op lome zwingen (Perk); de nooit-door-dringbare gewelven van uw ziel (Kloos); de avond valt;" (p. 1462).

Deze definitie van een metafoor maakt iemand niet veel wijzer, ook al demonstreren de gegeven voorbeelden overduidelijk dat de natuurwetenschappen niets met metafoeren te maken willen hebben, tenslotte is een kameel geen schip. Een betere, dat wil zeggen meer inzichtelijke omschrijving biedt Webster's New World Dictionary (1979), welke de metafoor definieert als:

"a figure of speech containing an implied comparison, in which a word or phrase ordinarily and primarily used of one thing is applied to another (Ex.: the curtain of night, "all the world's a stage"): (p. 893).

In deze omschrijving wordt tenminste het principe dat aan de metafoor ten grondslag ligt duidelijk gemaakt, maar hierover meer in

een volgende paragraaf. Eerst wil ik nog wijzen op het toen zojuist gepubliceerde standaardwerk van Ortony 'Metaphor and thought' (1979) dat ik in de universiteitsbibliotheek aantrof. In dit omvangrijke boekwerk (501 pp.), in feite een zorgvuldig gereedigeerde verzamelbundel, bleken bijdragen opgenomen te zijn van vrijwel alle vooraanstaande onderzoekers (linguïsten, psychologen, sociologen en wetenschapsfilosofen) die zich met overdrachtelijke en figuurlijke taal hadden bezig gehouden. Alleen de naam van Leatherdale ontbrak, de Australische wetenschapsfilosoof die reeds in 1974 het vrijwel genegeerde, maar niet minder belangrijke andere standaardwerk schreef (zoals ik al spoedig ontdekte), n.l.: 'The role of analogy, model and metaphor in science'. Zowel Ortony als Leatherdale vormen de belangrijkste inspiratiebron voor het vervolg van deze kroniek.

Theorie

Een der oudste en meest bekende metaforen luidt: 'homo homini lupus' (= de ene mens is voor de andere een wolf). Aristoteles gebruikte deze metafoor al om aan te geven dat analogie-redeneringen in de wetenschap een nuttig heuristisch instrument zouden kunnen betekenen voor de vorming van nieuwe ideeën uit datgene wat reeds bekend is. [De term metafoor wordt hier in een ruime betekenis gehanteerd: ook analogieën, vergelijkingen, gelijkenissen en dergelijke vallen hieronder, cf. Leatherdale (op.cit.).] Toch hebben metaforen binnen de (natuur)wetenschappen al geruime tijd een slechte naam, hoofdzakelijk omdat ze geassocieerd werden (en nog steeds worden) met de onvruchtbaar gebleken analogie-redeneringen uit de alchemie en astrologie. Vooral de logisch-positivisten bleken fel gekant tegen een wetenschapsopvatting die de objectieve werkelijkheid min of meer ontkende en daarvoor in de plaats een metaforische werkelijkheid stelde. Dat wil zeggen: de werkelijk-

heid kan alleen via metaforen benaderd worden, dit in tegenstelling tot de logisch-positivistische opvatting die uitgaat van letterlijk(e) taal(gebruik) voor een zo objectief mogelijke beschrijving van de werkelijkheid.

In de afgelopen 50 jaar is echter langzamerhand het inzicht gegroeid dat de wetenschap niet alleen een metaforische aangelegenheid is, maar ook heel duidelijk gebruik maakt van metaforen (cf. Cassirer, 1946; Richards, 1936). Dit inzicht is gebaseerd op zogenaamde constructivistische opvattingen binnen de wetenschapstheorie, welke - heel extreem - de werkelijkheid of de 'objectieve wereld' als een mentale constructie beschouwen, een constructie of schepping die in laatste instantie slechts beperkt wordt door iemands taal en kennis (Sapir, 1921; Whorf, 1956).

Omdat taal in wezen als een creatieve of constructieve activiteit wordt gezien, maakt het constructivisme geen fundamenteel onderscheid tussen overdrachtelijke en figuurlijke c.q. metaforische taal enerzijds en letterlijke taal anderzijds. In beide gevallen moeten betekenissen geconstrueerd worden en metaforische taal vraagt op z'n hoogst om wat meer creatieve inspanning dan letterlijke taal. Uiteindelijk betekent dit dat de constructivisten het hele proces van begripsvorming en theorievorming in de wetenschap als een louter metaforische activiteit beschouwen.

Sinds Aristoteles zijn diverse theorieën ontwikkeld over de aard, werking en functie van metaforen (voor een overzicht: zie Leatherdale, op. cit.). De meeste recente, en tevens algemeen geaccepteerde theorie is de zogenaamde interactietheorie van Black (1962, 1977 & 1979), welke door Gowin (1981) in 5 punten wordt samengevat:

- "1. A metaphorical statement has two distinct subjects, the primary and secondary;
2. The secondary subject is to be regarded as a system rather than an individual thing (both parts may be a system);
3. The metaphorical statement works by projecting upon the primary subject a set of associated implications (comprised in

- the implicative complex) predicable on the secondary subject;
4. The primary subject is illuminated by statements from the secondary subject which are isomorphic with it;
 5. In the context of a particular metaphorical statement, the two subjects 'interact' in the following ways:
 - (a) the presence of the primary subject incites the hearer to select some of the secondary subject's properties;
 - (b) invites him to construct a parallel implication-complex that can fit the primary subject; and
 - (c) reciprocally induces parallel changes in the secondary subject." (p. 181-209).

Gowin (op.cit.) heeft Black's theorie wel eens vergeleken met een spelletje ping-pong, om een metafoor voor een metafoor te gebruiken. [N.B. het schijnt onmogelijk te zijn om metaforen niet-metaphorisch te definiëren.] Het balletje (= metaphorical statement) is dan het mikpunt van twee spelers (= primary and secondary subjects) die in eendrachtig samenspel (= interaction) proberen om het balletje telkens aan de andere kant van het net te krijgen, etc. Deze metafoor kan uiteraard nog veel verder uitgewerkt worden ('doubles' bijvoorbeeld, in plaats van 'singles'), maar waar het om gaat is dat via de metafoor één of meer eigenschappen van een object toegeschreven worden aan een ander object, waarna de interactie van eigenschappen voor een geheel nieuw betekenis- en/of begrippencomplex kan zorgen.

Toepassing

Uit het voorgaande mag men afleiden dat metaforen op diverse terreinen van wetenschap, onderzoek en onderwijs een nuttige rol kunnen spelen. In feite doen ze dat ook, overigens vaak zonder dat de gebruikers van metaforen zich van hun invloed bewust zijn. Een uitzondering vormt misschien het onderwijs waarvoor Simons (1980) niet minder dan 11 verschillende toepassingsmogelijkheden vond. Kort samengevat kunnen metaforen in het onderwijsleerproces 3 functies vervullen: (a) het structureren van de te leren informa-

tie; (b) het vergemakkelijken van mentale voorstellingen, c.q. het concreet maken van abstracte informatie; (c) het stimuleren van een actiever verwerkings- en integratieproces door de lerende. Impliciet worden deze drie functies door Rummelhart en Ortony (1977) als volgt geïllustreerd:

"One might regard metaphors as aids to selecting an old schema, which with relatively little modification, can be used to produce a new one. One might use a 'flowing water' schema as the basis for the generation of an 'electric current' schema. The former might incorporate knowledge concerning unidirectionality of flow, branching, capacity of the schema, and so on, all of which would have their analogs in an 'electric flow' schema. Good instruction would clarify the metaphor of electricity in wires as water in pipes by specifying which variables stay and which go. What makes it a metaphor, after all, is that some of the new information will not fit into the old schema." (p. 132).

Ook in psychotherapie spelen metaforen - impliciet of expliciet - een belangrijke rol. Zo is iedere therapie gebaseerd op één of meer metaforen ter analyse en verandering van (neurotisch) gedrag. Gordon (1978) geeft hiervan een aantal voorbeelden, variërend van Freud's sexuele symboliek bij de ontrafeling van dromen, fantasieën en 'onbewuste' associaties, tot Jung's introductie van de 'animus' en 'anima' metafoor, Reich's 'orgone', de humanistische 'peak experience', de mechanistische 'little black box', Berne's 'games', Perls 'top dog and underdog', en tenslotte Janov's 'primal scream'. Gordon zelf maakt overigens doelbewust gebruik van metaforen in de vorm van sprookjes, verhaaltjes, anecdotes, etc. om de cliënt duidelijk te maken dat hij een alternatief heeft voor het gedrag waarin hij is vastgelopen, en dat er een mogelijkheid bestaat om met bepaalde situaties op een gezonde manier om te springen.

In onderzoek en wetenschap is het metaforisch karakter van een theorie minder duidelijk. Op het eerste gezicht lijkt het alsof een theorie volgens formele regels tot stand komt. Bij nadere bestudering blijkt echter dat theorieën ontwikkeld worden onder geleide van een impliciete metafoor (cf. Valle & Von Eckartsberg,

1981). Mehrabian (1968) heeft dit gedemonstreerd aan de hand van een aantal persoonlijkheidstheorieën, waarvan Freud's psychoanalytische theorie wel de meest bekende is. In deze theorie wordt de psyche van de mens vergeleken met een stoommachine, waarbij het onbewuste 'Id' staat voor de eenvormige, in alle richtingen duwendende energie in een stoomketel, en het bewuste 'Ego' met de regulering daarvan.

Wat Mehrabian aantoonde voor de persoonlijkheidsleer, heeft Schön (1979) vervolgens gedemonstreerd in het politieke en beleidsmatige vlak. Beiden zijn ook van mening dat het meer dan de moeite loont om impliciete metaforen te expliciteren; niet alleen omdat daardoor ons inzicht vergroot wordt in de theorie zelf, maar ook omdat explicitering van de metafoor een vernieuwende uitwerking kan hebben op de theorievorming via alternatieve probleemstellingen en oplossingen.

Schön (op.cit.) geeft een aardig voorbeeld van het metaforisch karakter van overheidsbeleid op het gebied van de sociale dienstverlening. Deze wordt vaak als te 'verbrokkeld' beschouwd, zodat meer 'coördinatie' of 'centralisatie' de vanzelfsprekende oplossing lijkt voor het probleem. Maar zogenaamd 'verbrokkelde' dienstverlening kan natuurlijk ook als 'autonoom', 'onafhankelijk' of 'zelfstandig' worden gezien, zodat 'de-centralisatie' eerder dan 'coördinatie' of 'integratie' de voor de hand liggende oplossing zou zijn. De impliciete metafoor nu die aan een coördinerend overheidsbeleid ten grondslag ligt is die van een vaas die eerst heel was en daarna gebroken (verbrokkeld). Omdat niemand wat aan een gebroken vaas heeft, moet deze daarom zo snel mogelijk gelijmd worden tot één geheel (meer 'coördinatie' of 'centralisatie'). Het is echter nog maar de vraag of deze oplossing werkt en of er niet meer kosten dan baten verbonden zijn aan de centralisatie van dienstverlening. Uiteraard kan deze vraag pas gesteld worden, nadat men het impliciet metaforisch karakter van het probleem heeft onderkend (geëxpliciteerd), zodat alternatieve metaforen (pro-

bleemstellingen en oplossingen) gegenereerd kunnen worden.

Nieuwe metaforen

Een belangrijk element uit Black's interactietheorie is de idee dat:

".... some metaphors enable us to see aspects of reality that the metaphor's production helps to constitute. But that is no longer surprising if one believes that the world is necessarily a world under a certain description or a world seen from a certain perspective. Some metaphors can create such a perspective". (Black, 1979, pp. 39-40)

De idee dat sommige metaforen een geheel nieuw perspectief kunnen scheppen, wordt ook door Lakoff en Johnson (1980) benadrukt, ook al voegen zij er meteen aan toe dat het merendeel van de metaforen tamelijk clichématig of conventioneel is en slechts bedoeld als hulpmiddel ter structurering van onze dagelijkse taal-, denk- en leefwereld. Sommige metaforen weten echter te ontsnappen aan de conventie en getuigen van verbeelding en scheppingskracht. Deze (zeldzame) metaforen verdiepen ons inzicht en onze ervaring en verlenen tevens een nieuwe glans en betekenis aan ons dagelijks bestaan, ons verleden en onze toekomst.

Volgens Boyd (1979) vindt men de meer conventionele metaforen vooral in het onderwijs, waar bijvoorbeeld gesproken wordt over 'electronen-wolken' en 'zwarte gaten' ter illustratie van complexe fysische fenomenen. Soms echter wordt een metafoor gecreëerd - zoals in het geval van Niels Bohr's voorstelling van het atoom als een 'miniatuur zonnestelsel' - die de conventie overstijgt en een verrassend nieuwe kijk biedt op de wereld om ons heen. Deze nieuwe metaforen hebben dan vaak een katachretische functie; d.w.z., ze worden gebruikt om een nog niet bestaande, theoretische terminologie te introduceren. Maar haast onbedoeld leggen ze daarmee tevens de grondslag van de theorie die zij in figuurlijke zin trachten te

typeren. Deze zogenaamde 'theory-constitutive' metaforen moedigen tenslotte de ontdekking aan van nieuwe kenmerken of eigenschappen van het primaire en secundaire object en leiden tot een dieper inzicht in theoretisch interessante overeenkomsten (of juist verschillen tussen beide objecten).

Een goed voorbeeld is de dominante metafoor uit de cognitieve psychologie: 'de mens is een computer'. Deze metafoor suggereerde vooral in het begin van haar bestaan (de jaren zestig) allerlei strategieën voor onderzoek welke uiteindelijk - door de stelselmatische vergelijking van twee geheel verschillende kennisdomeinen (bijvoorbeeld het geheugen van de mens versus het geheugen van de computer) - tot geheel nieuwe kennis over het functioneren van het menselijk geheugen leidden. De situatie is nu in zoverre veranderd dat ons verdiepte inzicht in de werking van het menselijk geheugen (cf. artificiële intelligentie) op zijn beurt tot vernieuwde ontwerpen voor (4e en zelfs 5e generatie) computers leidt.

Aan het eind van mijn verblijf in Los Angeles had ik een paar dingen geleerd, die in het overheersend kwantitatieve onderzoeksklimaat van de Nederlandse psychologie nog maar moeilijk te leren zijn. Ten eerste: sophisticated kwantitatief onderzoek (mathematisch, statistisch dan wel psychometrisch) betekent niet automatisch goed, creatief onderzoek. Integendeel, veel kwantitatief-technisch geweld verhuult maar al te vaak de armoede van de ideeën, theorieën en bevindingen. Ten tweede: goed, kwalitatief onderzoek is moeilijk, omdat de buffer van kwantitatief-technische bewerkingen wegvalt en een direct beroep wordt gedaan op het scheppende verstand. Een degelijke training in 'methoden en technieken' (en zo mogelijk uitgebreide praktijkervaring) lijkt overigens een niet te onderschatten voordeel - misschien wel vóórwaarde - voor het verrichten van goed, kwalitatief onderzoek.

Tenslotte, het spelen met metaforen leidde tot een aantal al dan niet gepubliceerde 'papers' op het gebied van de gerontologie

(Birren & Schroots, 1980 a, b, c; 1983), waarvan de belangrijkste resultaten - te zamen met enkele nieuwe leerervaringen - in het nu volgende conferentieverslag gepresenteerd zullen worden.

VANCOUVER, 1982

Juni 1982 bezocht ik een symposium aan de Universiteit van British Columbia te Vancouver, dat als titel had meegekregen: "Metaphors in the Study of Aging". De achterliggende idee van deze wetenschappelijke bijeenkomst was dat de explicitering van metaforen die gerontologen onbedoeld gebruiken in hun onderzoek naar de ouder wordende mens, waardevolle informatie zou opleveren over eventuele consequenties voor onderzoek en beleid. Zo'n zestig gerontologen en regeringsambtenaren van allerlei pluimage (fysici tot en met sociologen), en voornamelijk afkomstig uit Canada en de Verenigde Staten, worstelden aan de hand van een aantal 'papers' en in levendige discussies niet alleen met het begrip metafoor, maar ook met de potentiële gevolgen van de metaforische bewustwording voor hun eigen werk. Ikzelf hield een voordracht onder de titel: "Metaphors of Aging: An Overview of their Nature and Implications" (Schroots, 1982), welke - evenals alle andere voordrachten - nog niet gepubliceerd is. In het nu volgende worden de belangrijkste ideeën uit deze voordracht kort weergegeven, gevolgd door een commentaar op de ideeën van andere deelnemers aan dit symposium.

Metaforen voor ontwikkeling en ouder worden

In de jaren zeventig begon het Birren (1980) op te vallen dat van psychologische theorievorming op het gebied van de gerontologie nog maar nauwelijks sprake was. Dit in tegenstelling tot de uitgebreide theorievorming op ontwikkelingspsychologisch terrein. Voor zover psychologen zich al hadden bezig gehouden met het zoeken naar een verklaring voor de psychologische veroudering van de mens, bleken hun opvattingen sterk gekleurd door medisch-biologi-

sche theorieën. Als men de kern die aan het merendeel van deze theorieën ten grondslag ligt in een metafoor zou willen uitdrukken, dan zou men kunnen zeggen dat ouder worden gelijk staat met de afname, vermindering of afbraak van iets. Zo definieert bijvoorbeeld Ordy (1975) ouder worden als: "decreasing behavioral, physiological and biochemical adaptation to internal and external environment challenges" (p. 17). Ontwikkelingsprocessen daarentegen worden gekenmerkt door toename, vermeerdering en opbouw (voor een historisch overzicht: zie Baltes, 1979).

Nergens ziet men deze opbouw-afbraak metafoor beter gedemonstreerd dan in de tijdskalenders van een eeuw of wat terug. De afbeelding heeft vrijwel altijd betrekking op een trapvormige pyramide in de vorm van een ereschavot, waarbij iedere ouderdomstrap plaats biedt aan de ideaal geachte verschijning van man en/of vrouw in een bepaalde leeftijdsfase. Op de onderste trede, links-beneden van het pyramidevormige bouwsel, kan men meestal een wolk van een zuigeling aanschouwen, bovenop de pyramide ontwaart men vaak een gezond-blozende vijftig-jarige en helemaal rechts beneden een stokoude grijsaard van ver in de negentig. De tussenliggende ouderdomstrappen laten dan de vertegenwoordigers van jongeren en ouderen zien. Want zō ervaren men en denkt men nog steeds aan de menselijke levensloop: eerst is er een weg omhoog met een toename in grootte, vorm en functie en dāārna - zo omstreeks het veertigste, vijftigste levensjaar - is er een weg omlaag, waarbij precies het omgekeerde plaatsvindt.

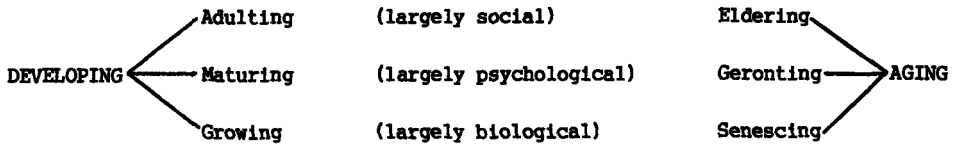
Wat deze medisch-biologische metafoor voor gevolgen heeft voor onze opvattingen over ouder worden, is maar al te zeer bekend. Ouder worden wordt beschouwd als een sluipend afbraakproces, of eigenlijk als een of andere geheimzinnige ziekte (Lasch, 1979), waarvan alleen de etiologie nog onbekend is. Het hoeft dan ook geen verbazing te wekken dat er nog steeds onderzoekers zijn die pogingen in het werk stellen om het etiologisch moment van het verouderingsproces op te sporen en te lokaliseren, in de hoop

daarna het menselijk leven van meer jaren te kunnen voorzien. Voor de kwaliteit van dit leven schijnen zij echter maar weinig oog te hebben. Evenmin hoeft het verbazing te wekken dat waar de maatschappij de bejaarde in toenemende mate als behoeftig en ziek beschouwt, er een toenemend beroep gedaan wordt op allerlei professionele hulpkrachten en voorzieningen, intramuraal variërend van verpleeghuis tot verzorgingstehuis, en extramuraal van "tafeltje dek je" tot gezinsverzorgster. De passiviteit en afhankelijkheid van de bejaarde wordt hierdoor eerder vergroot dan verkleind, en ook het gevoel van verantwoordelijkheid voor de eigen lichamelijke en gezondheidstoestand is hiermee allerminst gebaat (cf. Neugarten, 1979).

Het moge duidelijk zijn dat nōch de bejaarden zelf nōch de maatschappij gediend zijn met de gevolgen van tamelijk eenzijdige medisch-biologische opvattingen. Er zijn dan ook reeds verschillende pogingen in het werk gesteld om aan te tonen dat psychologische en sociale fenomenen op het gebied van ontwikkeling en ouder worden niet per se aan dezelfde wetmatigheden hoeven te beantwoorden als biologische fenomenen. Een goed voorbeeld hiervan is het psychologische fenomeen wijsheid. Zo stralen sommige ouderen met het klimmen der jaren een steeds grotere wijsheid uit, daarmee de 'opbouw-afbraak' metafoor direct logenstraffend (Clayton & Birren, 1980). Om twee redenen nu wilden Birren en ik een nadere differentiatie aanbrengen in de terminologie waarmee de menselijke wording(sgeschiedenis) of ontogenese beschreven wordt. In de eerste plaats omdat we de invloed van medisch-biologische metaforen op de psychologische en sociale theorievorming te overheersend achtten; in de tweede plaats omdat we van mening waren dat biologische, psychologische en sociale veranderingen in het individu niet per se een parallel ontwikkelingsverloop hoefden te kennen.

Uitgaande van de katachretische functie van nieuwe metaforen op de wetenschappelijke theorievorming (cf. Boyd, op.cit.) ontwierpen we vervolgens een schema van de menselijke ontogenese:

ONTOGENESIS

Definities

Developing

Adulting: the processes of the acquisition of social roles and behaviors in children toward those expected of adults in society.

Maturing: the processes in children of attaining the characteristics of functioning of the adult organism in relation to establishing self-regulation and independence of environmental variation.

Growing: the processes in children of attaining the characteristic size and form of adult organisms.

Aging

Eldering: the processes of social role change and behavior in adults in a direction toward those expected and displayed by older individuals in a society.

Geronting: the processes in mature organisms of adapting and optimizing self regulation and independence of environmental variations in the presence of some decreasing capacities and resources.

Senescing: the processes which underlie the increasing probability of dying of adults with increased age.

Dit schema laat zich als volgt lezen. De menselijke ontogenese kan beschreven worden door middel van twee fundamenteel verschillende veranderingsprocessen, 'developing' of ontwikkeling, en 'aging' of ouder worden. Deze veranderingen spelen zich af op drie verschillende organisatieniveau's, te weten een biologisch, psychologisch en sociaal niveau. Uiteindelijk kan men een zestal, relatief onafhankelijke veranderingsprocessen onderscheiden, n.l. 'growing en senescing' (biologisch niveau), 'maturing en geronting' (psychologisch niveau) en 'adulting en eldering' (sociaal niveau). Ofschoon vier van de zes termen neologismen zijn (bij gebrek aan theoretische terminologie), kan de gemiddelde Amerikaan er zich wel iets bij voorstellen, omdat de termen geënt zijn op bestaande zelfstandige naamwoorden. Zo is bijvoorbeeld de term 'senescing' - wat

allerlei associaties oproept met aftakeling en verval - afgeleid van het bestaande 'senescence', een zelfstandig naamwoord dat voornamelijk op de biologische ouderdom betrekking heeft. Door aldus een differentiatie in het taalgebruik aan te brengen, hoopten wij uiteindelijk een nadere differentiatie in het denken over ontwikkeling en ouder worden te bewerkstelligen, welke meer recht doet aan de pluriforme wording van het menselijk individu. In het Nederlands taalgebied is met de uitwerking van bovenstaande terminologie inmiddels een begin gemaakt door Andriessen (1984), die 'senescing' vertaalde met veroudering, 'geronting' met uitrijpen en 'eldering' met op leeftijd komen (alhoewel ik in het laatste toch te veel het 'sociale rol' aspekt van het ouder worden mis).

Metaforen in de gerontologie

In hun bijdrage 'The metaphors of aging and the self-constructing individual' wezen Birren en Hedlund er tijdens het Vancouver-symposium op dat het (ouder wordende) individu binnen bepaalde biologische en sociale grenzen "self-constructing" is. Met de metafoor "man is self-constructing" wilden zij benadrukken dat de ouder wordende mens - ondanks biologische beperkingen - een bepaalde mate van keuze-vrijheid geniet om het eigen leven z6 in te richten (te construeren) dat deze beperkingen voor een deel teniet worden gedaan, in psychologisch opzicht althans. Volgens deze opvatting draagt het individu een zekere verantwoordelijkheid voor de manier waarop hij/zij oud wordt: het individu kan immers kiezen voor onafhankelijkheid van anderen en zich zo goed mogelijk voorbereiden op de naderende ouderdom. Bijvoorbeeld: door tijdig het roken te staken, de kinderen niet bij voorbaat als vanzelfsprekende verzorgers van de ouders te zien, en door de staat niet te beschouwen als een instelling die ten alle tijde klaar zou moeten staan met een plaatsje in het verzorgings- of verpleeghuis.

De metafoor "man is self-constructing" is in lijnrechte tegenspraak met de reeds eerder genoemde, huidige metafoor van onze westerse maatschappij dat ouder worden een ziekteproces is. Hoezeer het experimenteel-psychologisch onderzoek naar het geheugen als het ware gestuurd wordt door deze metafoor, bleek overduidelijk uit Craik's voordracht 'Aging and competency: changes in cognitive processes'. Ouder worden werd achtereenvolgens door hem gezien als een "failure", "loss", "insufficiency", "inadequacy", "impoverishment", "decrement", "inefficiency", en/of "impaired performance". Door de prestaties van een gezonde jeugd (bij voorkeur 20-jarigen) als uitgangspunt voor geheugenonderzoek te nemen, ontkomt men inderdaad niet aan een vocabulaire en daarmee samenhangend onderzoek, waarin ouder worden als een ziekteproces gezien wordt. Met andere maatstaven gemeten kan men echter jong zijn weer als ziek beschouwen, bijvoorbeeld door uit te gaan van de levenswijshoud, ervaring en/of het verstandige oordeel van de oudere mens. Begrippen die moeilijker in de psychologie te meten vallen en misschien daarom ook wel niet voor bestudering in aanmerking kwamen, tot nog toe tenminste.

De consequenties van de (impliciete) metafoor die men gebruikt voor onderzoek en beleid zijn niet onaanzienlijk, zeker niet nu het aantal ouderen in onze maatschappij steeds sneller toeneemt. In haar slot-toespraak wees sociaal-gerontologe Bernice Neugarten op enkele contradicties in de Amerikaanse wetgeving die vermeden hadden kunnen worden als de wetgever zich meer bewust was geweest van de door hem gebruikte metaforen. Eén zo'n metafoor is dat ouder worden opgevat wordt als meer behoefstig worden en dat men dus recht heeft op extra-uitkeringen zo gauw men de 60 gepasseerd is. Deze metafoor is echter in strijd met de impliciete "alle mensen zijn gelijk(waardig)" metafoor, die ten grondslag ligt aan een andere Amerikaanse wet welke discriminatie, onder andere op basis van leeftijd, geslacht en ras beoogt uit te sluiten. Op basis van dezelfde wet heeft iemand in California onlangs met succes de pen-

sioengerechtigde, c.q. verplichte leeftijd van 65 jaar aangevochten. Ouderen zullen in de toekomst dus niet alleen mogen doorwerken, maar hebben bovendien vanaf hun 60e jaar ook nog recht op een extra-uitkering!

Enkele opvallende aspecten van dit symposium op een rijtje zettend, zou ik nog het volgende willen opmerken:

- het taalgebruik van geriatrie, (experimentele) gerontologie en bejaardenzorg is doorspekt met metaforen die ontleend zijn aan het zakenleven en de bouw. Men heeft het bijvoorbeeld op het meer fundamenteel-biologische vlak van veroudering over "building blocks", "transport-systems", "engineering" en "factories", terwijl de termen "take in", "delivery of services" en "effectief management" te pas en te onpas gebruikt worden in de bejaardenzorg. Er is weinig fantasie voor nodig om te bedenken wat dit taalgebruik voor consequenties heeft voor onze opvattingen over veroudering en voor onze omgang met bejaarden.
- de computer-metafoor om het gedrag van ouderen te beschrijven wordt algemeen als te statisch ervaren. Cognitieve informatieverwerking is nu het sleutelwoord, terwijl geheugen-experimenten in dit verband vooral op 'real-life' situaties betrekking moeten hebben; kaartspelletjes bijvoorbeeld, in plaats van duffe, niet-motiverende onmiddellijk geheugentaken uit het laboratorium. Dan ook blijkt dat ouderen minstens zo goede geheugenprestaties kunnen leveren als jongeren. Jongeren hebben een beter geheugen voor details, ouderen daarentegen voor de grote lijn, gesteund door hun ervaring. Compensatiemechanismen blijken een belangrijker rol te spelen dan men - uitgaande van de computer-metafoor - aanvankelijk dacht.

Tenslotte, uit de bijdragen van het merendeel der deelnemers aan dit symposium bleek al spoedig de geringe vertrouwdheid met de metaforische benadering van de (wetenschappelijke) werkelijkheid. Het kostte duidelijk tijd, alvorens men eigen werk, onderzoek en

beleid aan een metaforisch geïnspireerde inhoudsanalyse kon onderwerpen. Als ik daarom één ding van dit symposium geleerd heb, dan is het wel dat er een zeer sterke behoefte bestaat aan een systematische, methodische benadering van onderzoeks- en beleidsproblemen door middel van metaforen. Later zal ik nog op dit punt terugkomen.

Dementie als metafoor

Op hetzelfde symposium leverde de geriatisch-psychiater Eastwood een bijdrage onder de titel 'Metaphor in the study of mental health in diverse social settings'. Hij begon zijn lezing met een verwijzing naar Suzan Sontag's bekende boekje 'Illness as metaphor' (1977) en legde uit dat de kans groot was dat dementie de nieuwe metafoor zou worden voor de verschrikkelijke ziekte die 'ouder worden' heet.

Deze mededeling kwam overeen met mijn eigen observaties toen ik de impliciete metafoor 'ouder worden is een ziekteproces' expliciteerde en aan deskundigen uit mijn omgeving (met name gerontologen) vroeg welke ziekte het verouderingsproces bij uitstek zou typeren. Immers, nog niet zo lang geleden waren tuberculose en kanker de kenmerkende metaforen voor ziek zijn in onze maatschappij, zoals Sontag in haar boekje uiteenzet. De indertijd onverklaarbare en nauwelijks behandelbare tuberculose of TBC diende bijvoorbeeld rond de eeuwwisseling als metafoor voor de langzaam wegwijnende en afstervende mens. Dit afstervingsproces is prachtig verwoord door Thomas Mann in zijn roman De Toverberg. De tuberkil-bacil was echter nog niet ontdekt (waardoor de magische, onbegrijpelijke en onbehandelbare ziekte opeens behandelbaar bleek) of de samenleving ging op zoek naar een andere verschrikkelijke ziekte, die uiteraard spoedig gevonden werd in de vorm van kanker. Tot op de dag van vandaag dient kanker of K (in de afkor-

ting wordt het magisch en afschrikwekkende karakter van de ziekte tot uitdrukking gebracht) als metafoor voor dood en verderf, alhoewel Aids op dit moment een serieuze concurrent vormt.

Maar ook de oorzaken van kanker worden langzaam maar zeker aan het licht gebracht, terwijl sommige vormen al voor bijna 100% te genezen zijn, zodat ook deze verschrikkelijke ziekte als metafoor voor 'ouder worden' en 'angst voor de dood' zijn betekenis aan het verliezen is. De mens zal zich daarom een nieuw beeld van dood en verderf moeten vormen, en de seniele dementie - in het bijzonder de ziekte van Alzheimer (de meest voorkomende vorm van seniele dementie) - leent zich hiervoor bij uitstek (cf. Kay & Bergmann, 1980).

In het algemeen gesproken is dementie een ongeneselijke aandoening die begint met vergeetachtigheid en kan eindigen met een ernstige geheugenstoornis, oriëntatieverlies (zowel in ruimte als tijd) en persoonlijkheidsdeformatie (agressie, achterdocht, etc.). Op het ogenblik lijden meer dan 300.000 Nederlanders boven de 65 jaar aan een of andere vorm van dementie, een aantal dat met de groei van de bejaarde bevolking nog aanzienlijk zal toenemen (Stuurgroep toekomstscenario's gezondheidszorg, 1984). Dit betekent in de praktijk dat vrijwel iedere Nederlander - vroeg of laat - met dementie geconfronteerd zal worden, is het niet via familie of kennissen dan wel doordat hij zelf slachtoffer is. Een weinig aanlokkelijk vooruitzicht, want als de moderne mens op dit moment ergens bang voor is dan is het voor ouder worden terwijl hij langzaam van zijn geestkracht beroofd wordt, vereenzaamt en voor zijn kinderen een last betekent.

Vaak wordt in de literatuur verwoord wat onder grote groepen van de bevolking nog als onbestemd (voor)gevoel leeft. De roman 'Hersenschimmen' van Bernlef (1984) lijkt een goed, maar voorlopig nog uniek voorbeeld van een auteur die het irreversibele dementeringsproces op literaire wijze probeert te beschrijven. Ik citeer:

"Een mens kan een tijd lang kijken zonder te zien. Kijken kan Ro-

bert ook, maar het theebusje en de kaasschaaf herkennen kan hij niet. Hij kijkt zonder te zien, bedoel ik. Neem zelf de proef maar eens. Je drinkt altijd koffie van een bepaald merk en omdat dat in de drugstore opeens niet meer voorradig is, neem je een ander merk, een andere bus. Als je de volgende dag koffie wilt maken, zoek je overal naar de koffiebuis. Het herinneringsbeeld van de oude bus is zo sterk dat hij de bus van het nieuwe merk, de aanwezige bus, vlak voor je neus op de keukenplank, onzichtbaar maakt. Om iets te zien moet je eerst iets kunnen herkennen. Zonder herinnering kan je alleen maar kijken. Dan glijdt de wereld spoorloos door je heen." (p. 54).

Deze roman gaat niet alleen over dementie en het ontstaan daarvan, maar ook over de aanvaarding van het onaanvaardbare: de vergankelijkheid of het ouder worden van de mens. Door 'ouder worden' te vereenzelvigen met een ongeneselijke ziekte, loopt seniele dementie van het type Alzheimer echter grote kans om niet alleen als metafoor tot de morbide verbeelding van het grote publiek te spreken, maar ook om de nieuwe zogenaamde 'theory-constitutive' metafoor binnen de gerontologie te worden. Al is onderzoek naar dementie op het gebied van de etiologie, diagnostiek en therapie nog zo belangrijk, na het voorafgaande is het nauwelijks meer de vraag of een ziekte als metafoor voor ouder worden wel zo geschikt is. Tenslotte is slechts een zeer beperkt percentage bejaarden in de nabije toekomst ook werkelijk ziek (cf. Fries, 1980; Stuurgroep toekomstscenario's gezondheidszorg, 1984). Beter ware het dan ook om de aandacht te richten op de 'gezonde' aspecten van het ouder worden, want daar is - en niet alleen volgens socioloog Antonovsky (1982) - nog veel te weinig over bekend.

Nadat een onderzoeker een congres, conferentie of symposium bezocht heeft en zijn bijdrage geleverd, is voor hem/haar vaak de kous af, zeker als het onderwerp van de bijdrage geen deel uitmaakt van een uitgebreider researchprogramma, zoals in mijn geval. Desondanks bleef ik in mijn woonplaats Amsterdam (na afloop van het Vancouver-symposium) toch nog met enkele vragen zitten die op een bevredigend antwoord wachtten. Bijvoorbeeld, hoe onderken je het metaforisch karakter van een wetenschappelijke taaluiting, met name de impliciete metaforen die in de tekst verborgen zitten. Of, hoe verzin je, schep je of genereer je nieuwe metaforen, nadat de oude versleten zijn.

Wat de eerste vraag betreft heeft Kittay (1984) intussen een helder, zij het zeer taal-technisch antwoord gegeven, waar ik hier verder niet op zal ingaan. Het antwoord op de tweede vraag verdient echter ruimere aandacht, te meer omdat ik gedurende enige tijd in de gelegenheid was te participeren in een onderzoek van sociaal-psycholoog G. de Rooy naar het begrip 'Verantwoordelijkheid' in de welzijnsstaat. Het nu volgende is een zeer summier en uiteraard onvolledig verslag van de gevolgde werkwijze.

Verantwoordelijkheid

Aan het eind van de jaren zeventig, voorbij het hoogtepunt van de verzorgingsstaat en met een somber economisch perspectief in het vooruitzicht, leek een discussie over het begrip '(eigen) verantwoordelijkheid' opeens heel actueel. Niet alleen omdat de moderne verzorgingsstaat de afgelopen twintig jaar vrijwel zonder enige theoretische of ideologische notie was opgebouwd, maar ook omdat te voorzien was dat de staat het bereikte voorzieningenniveau niet

veel langer kon of wilde handhaven. Veelgebruikte metaforen uit die periode luiden: "de maatschappij kraakt in haar voegen" (alsof de maatschappij een bouwwerk zou zijn dat op instorten stond) en "de verzorgingsmaatschappij wordt van alle kanten aangevallen" (alsof de maatschappij een vijand was). De roep om meer zelfstandigheid en een grotere zelfredzaamheid van de burger vond in dit sociaal-economisch klimaat steeds meer gehoor, culminerend in de slogan dat de staat minder en de burger *mêêr* verantwoordelijkheid voor eigen leven en welzijn moest dragen. Wat echter met de term 'verantwoordelijkheid' bedoeld werd, was van het begin af aan onduidelijk, waarschijnlijk omdat de moderne verzorgingsstaat nauwelijks enige theoretische onderbouwing had, zodat eenieder de betekenis van het begrip 'verantwoordelijkheid' naar eigen believen kon invullen. De vraag was nu wat die betekenissen waren of, anders geformuleerd, wat de reikwijdte van het begrip was en de mogelijke implicaties voor het overheidsbeleid. Door middel van een metafoor-analyse leek het mogelijk een voorlopig antwoord te verschaffen op bedoelde vraag.

Gowin (1981) suggereert de techniek van de meervoudige metafoor bij het zoeken naar ongebruikte en/of nieuwe metaforen ten behoeve van bijvoorbeeld overheidsbeleid. In essentie bestaat deze techniek uit een drietal stappen: (a) genereren, (b) groeperen en (c) analyseren van metaforen, die tot het gewenste resultaat, c.q. een nieuwe metafoor moeten leiden. In het nu volgende wordt alleen stap (a): het genereren van metaforen, besproken. Dit onderdeel is het meest creatieve, maar ook het moeilijkste element van Gowin's begripsanalyse. Hij adviseert daartoe om gebruik te maken van brainstorming of groepsgewijze vrije associatie. Om het proces op gang te brengen, werd door ons de volgende zin op een bord geschreven: "Verantwoordelijkheid is". Vervolgens werden in hoog tempo en hardop zoveel mogelijk antwoorden gegenereerd, totdat uiteindelijk een kolom van zo'n 35 secundaire objecten ont-

stond. Bijvoorbeeld: 'verantwoordelijkheid' werd achtereenvolgens geassocieerd met gezag, autoriteit, de oudste zijn, controle, aanspreekbaarheid, plicht, bescherming, risico's nemen, rekenschap afleggen, macht, volwassenheid, etc.

Naast deze 'vrije manier' van metafoor-generering hebben wij ook meer systematische manieren uitgeprobeerd, namelijk: gerichte associatie, de zgn. matrixmethode (Buchanan, 1932) en inhoudsanalyse. De methode der gerichte associatie bestaat uit de opdracht om het primaire object 'verantwoordelijkheid' met zo veel mogelijk secundaire objecten te associëren, die ofwel alleen uit werkwoorden mogen bestaan (bijvoorbeeld verantwoordelijkheid dragen), ofwel alleen uit bijvoeglijke naamwoorden (eigen verantwoordelijkheid), uit zelfstandige naamwoorden (verantwoordelijke instantie) of voorvoegsels en bijwoorden (medeverantwoordelijk).

De matrixmethode had tot doel om combinaties van metaforen te genereren; in dit geval combinaties van de eerder gegenereerde zelfstandige naamwoorden en werkwoorden. Bijvoorbeeld: voor ieder zelfstandig naamwoord (macht, plicht, gezag, etc.) werd nagegaan welk werkwoord (afschuiven, dragen, op je nemen, etc.) een passende combinatie zou vormen. Zo lijkt bijvoorbeeld macht afschuiven een geschikte combinatie, maar plicht dragen weer een stuk minder. Via een eenvoudige beoordelingsprocedure (2 beoordelaars; 3 categorieën van geschiktheid: ja, nee, twijfelachtig) werden vervolgens 22 zelfstandige naamwoorden x 28 werkwoorden = 616 combinaties van metaforen beoordeeld, die met elkaar een matrix vormden. Door middel van een inhoudsanalyse van overheids-, journalistieke, letterkundige en wetenschappelijke documenten werden tenslotte hele zinnen verzameld waarin de term 'verantwoordelijkheid' op een of andere manier voorkwam. Ofschoon deze methode niet direct nieuwe metaforen genereert, bleek zij toch geschikt uitgangsmateriaal op te leveren voor de matrixmethode, waarmee weer wél nieuwe metaforen gevonden kunnen worden.

De resultaten van bovenstaand onderzoek kunnen in deze kroniek onmogelijk worden weergegeven. Slechts enkele bevindingen zal ik daarom vermelden, te zamen met enige saillante leerervaringen. Te beginnen met het laatste: het vrij of gericht associëren naar aanleiding van een bepaald sleutelwoord brengt heel snel een bewustwordingsproces op gang met betrekking tot het metaforisch karakter van taal en taaluitingen. Aanvankelijk zorgt dit voor grote onzekerheid, aangezien geen enkele betekenis meer vast lijkt te staan en iedere vertrouwde betekenis telkens weer voor een ander lijkt te wijken. Tamelijk snel - in nog geen drie sessies - wordt echter cliché-taal en het daarbij behorende denkproces doorbroken om plaats te maken voor meer speelse, creatieve uitingen van de geest. Deze ervaring werkt in tweeërlei opzicht bevrijdend. Allereerst wordt het makkelijker om oude, vertrouwde opvattingen en theorieën waaraan men gehecht is, te onderzoeken voor wat ze zijn, namelijk: oud en vertrouwd, maar daarom nog niet 'waar' en zeker niet de enige (wetenschappelijke) interpretatie van de werkelijkheid. In de tweede plaats wordt men uitgedaagd om op avontuur te gaan nu de formele theoretische remmen op het wetenschappelijk interpretatieproces grotendeels verwijderd zijn. Wetenschappelijk onderzoek wordt weer als een uitdaging ervaren en - sterker nog - onderzoek mag ook weer 'leuk' zijn, bevrijd als men is van de gebedsmolens van een welhaast ritueel-empiristische wetenschapsopvatting.

Desondanks rijzen er na de creatieve fase nog genoeg problemen, die vrijwel alle te maken hebben met taal. Slechts één voorbeeld: bij de gerichte associatie-methode werd de metaforische uiting verantwoordelijkheid dragen gegenereerd. Dit kan op twee manieren opgevat worden. Als overgankelijk werkwoord in de betekenis van 'het hebben van verantwoordelijkheid' of als onovergankelijk werkwoord in de zin van ondersteunen, zoals een muur een dak draagt. Met name bij de matrixmethode levert een dubbele metaforische betekenis problemen op als men voor de te vormen combinaties uitgaat

van juist één enkele betekenis. Een beoordelaar van zo'n combinatie weet dan niet meer op basis van welke betekenis hij de combinatie moet beoordelen. Wij noemden dit het flop-effect, naar analogie van een dia die in een steeds warmer wordende projector plotseling bol gaat staan. Voor de beoordelaar was het dan alsof het ene moment de ene betekenis van de combinatie in het brandpunt van de beoordeling stond, en dan - van het ene moment op het andere - opeens de andere betekenis van het werkwoord uit de combinatie.

Nadat een aantal metaforen gegenereerd was door middel van vrije en gerichte associatie, werd een poging gedaan om de metaforen te groeperen naar de belangrijkste begrippen waarnaar zij leken te verwijzen. In totaal 6 begrippen-clusters konden als zodanig onderscheiden worden. Een belangrijke cluster bleek die van 'gezag', 'autoriteit', 'macht' etc. te zijn. In deze cluster hebben de gebruikte metaforen primair betrekking op intermenselijke verhoudingen in termen van 'bovengeschild-ondergeschild' en 'nevenge-schild'. Verantwoordelijkheid wordt hier respectievelijk als 'macht' en 'volwassenheid' gezien. Een andere belangrijke, zij het tamelijk geïsoleerde cluster bleek die van verantwoordelijkheid is een last te zijn. In deze metafoor wordt verwezen naar 'fysieke belemmeringen in de buitenwereld', waarbij het ding- of objectkarakter van de metafoor op de voorgrond staat. De metafoor verder uitwerkend, kunnen dan de volgende vragen gesteld worden die het begrip 'eigen verantwoordelijkheid' in de welvaartstaat van nu wel in een heel bijzonder licht plaatsen:

- Waaruit bestaat die last? Rekenen we daar alleen spierarbeid en het gewicht van de te verplaatsen objecten toe of ook immateriële zaken als 'moeilijke verkrijgbare informatie' die alleen tegen hoge verwervingskosten toegankelijk is?
- Is de zwaarte van een last objectief te bepalen en/of moeten we rekening houden met de 'draagkracht' van betrokkenen?
- Dient iedereen in aanmerking te komen om een bepaalde last te

dragen of moet de last zodanig verdeeld worden dat de sterkste schouders het zwaarste deel dragen en de zwaksten worden ontzien?

- Hoe kunnen we het 'draagvermogen' van mensen vaststellen? Door welke factoren wordt dat vermogen beïnvloed of ontwikkeld?
- Als verantwoordelijkheid een last is, betekent dat dan dat mensen alleen maar zoveel verantwoordelijkheid kunnen dragen als hun draagvermogen groot is en dat sommige mensen in dat opzicht moeten worden ontzien door ze weinig of helemaal geen verantwoordelijkheid 'toe te kennen' of 'te geven'? etc., etc.

Ofschoon dit niet de plaats is om conclusies te trekken, wil ik de lezer toch één mogelijke gevolgtrekking uit het voorafgaande niet onthouden, namelijk: volgens een bepaalde opvatting van sociale rechtvaardigheid zou men geneigd zijn om 'de lasten naar draagkracht' te verdelen, althans als het puur om 'lasten' zou gaan. Maar volgens diezelfde opvatting zou men hiervoor terugschrikken als het om 'verantwoordelijkheden' ging. Immers, 'verantwoordelijkheden naar draagkracht verdelen' is in strijd met een andere opvatting die zegt dat alle mensen gelijk(waardig) zijn; tenslotte houdt minder verantwoordelijkheid in de praktijk ook meestal minder 'zeggenschap' in, d.w.z. minder 'macht' (vergelijk de eerder genoemde betekenis van het begrip verantwoordelijkheid). Ter afsluiting van deze paragraaf nog het volgende.

Eenmaal gegrepen door de macht van de metafoor in verhullende, onthullende en scheppende zin, laat deze 'tool for thought' zoals Sticht (1979) het zou noemen, je niet meer los. Je hoeft beslist geen onderzoek naar metaforen zelf te doen, om je toch bij alle wetenschappelijke arbeid bewust te zijn van hun invloed. Als zodanig beschouw ik deze 'kroniek van een leerervaring' persoonlijk nog niet als beëindigd. Het bewijs hiervan wil ik direct leveren via een boekbespreking van:

De mens als metafoor

door P. Vroon en D. Draaisma. Baarn, Ambo, 1985. Pp. 271

De geschiedenis van de psychologie laat een stoet van metaforen zien. Achtereenvolgens werd de mens vergeleken met een klok, een stoommachine, een telefooncentrale, de radio, radar en sinds kort - maar toch al weer zo'n 20 jaar - met de computer, zoals de moderne cognitieve psychologie demonstreert. Aangezien de computer-metafoor intussen tot op de draad versleten is, rijst de vraag naar een nieuwe, vruchtbare metafoor voor de mens in de psychologie; want dat de psychologie voorlopig niet verlost zal zijn van metaforen, maken Vroon en Draaisma wel duidelijk in hun zeer informatieve en prikkelend relaas "Over vergelijkingen van mens en machine in filosofie en psychologie" (zoals de ondertitel luidt). In 10 hoofdstukken worden talloze voorbeelden gegeven van metaforen die de filosofie en de psychologie in de loop der eeuwen, d.w.z. sinds Plato, gebruikt hebben om (verborgen) psychische processen te beschrijven. Deze voorbeelden zijn ingebed in een geschiedenis van de filosofie en psychologie die echter zó weinig redundant beschreven is, dat de niet-deskundige lezer soms moeite zal hebben om de gedachtengang te volgen. Met name voor de hoofdstukken die door Vroon geschreven zijn, is een haast encyclopedische eruditie vereist. Het voordeel is natuurlijk wel dat je met zoveel informatie wáár voor je geld krijgt, tenminste voor zover het de geschiedenis betreft, maar Draaisma's bijdragen zijn, hoewel niet minder erudiet, toch beter leesbaar.

De lezer die een uitvoerige uiteenzetting verwacht over de theorie en praktijk van metaforen in het algemeen, komt in dit boek bedrogen uit. Pas na 63 pagina's tekst wordt de vraag gesteld 'Wat is een metafoor?'. Vervolgens worden slechts zo'n 10 pagina's tekst - verspreid over een heel hoofdstuk (!) - besteed aan een toelichting op het begrip metafoor zelf, waarna de zaak gesloten is. Excuus: "Het grote aantal beschouwingen over metaforen staat in

schril contrast tot het aantal verklaringen daarvan." (p. 72) om vervolgens de volstrekt oninteressante, want voorspelbare Skinneriaanse verklaring van metaforisch taalgebruik te debiteren, en Black's baanbrekende interactie-theorie straal te nēgeren (en vrijwel alle andere verklaringen met hem). Jammer, omdat de auteurs hierdoor een kans gemist hebben om het belang van metaforen voor een veel groter terrein van de wetenschappelijke en maatschappelijke werkelijkheid dan de psychologie alleen, te demonstreren aan de lezer. Dan ook zou nog veel duidelijker geworden zijn dat de psychologie tot in de lengte der dagen veroordeeld is om in metaforen over de psyche te spreken, en dat het dus volstrekt overbodig is om de homunculus uit zijn hol te roken, zoals het zo beeldend in hoofdstuk 9 beschreven wordt. Mijns inziens de meest boeiende bijdrage aan het geheel, die sterke reminiscenties oproept aan Vroon's classic 'Bewustzijn, hersenen en gedrag; het individu in zijn dubbelrol van heer en knecht' uit 1976. Ik moet er trouwens niet aan denken dat de homunculus werkelijk uit z'n hol verjaagd zou worden: niet alleen zouden wij dan als zielloze, ik-loze robots rondlopen, maar ook zouden wij naar onze verjaagde heer (of is het de knecht?) moeten (op)kijken, zodat we werkelijk slaven (of meesters?) zijn. Geen mens dus, maar onder- of bovenmens.

In hoofdstuk 6 waarin de metafoor van de mens als telefooncentrale, radio en radar besproken wordt, staan ook de resultaten van een onderzoekje vermeld naar de verandering in metafoor tussen 1958 en 1980 (het onderzoek is verricht op basis van een aantal artikelen over een bepaald onderwerp in Psychological Abstracts). Zo valt een duidelijke verschuiving waar te nemen van onderwerpen die betrekking hebben op informatie-theorie en signaal/ruisproblemen (telefoon/radio/radar-metafoor) naar onderwerpen op het gebied van informatie-verwerking, cognitieve processen en probleem-oplossingen (computer-metafoor). Eenzelfde type onderzoek, maar dan voor de afgelopen 90 jaar, werd onlangs door Gentner en Grudin (1985)

verricht, uitgaande van het tijdschrift Psychological Review. Zij kwamen tot de bevinding dat de (Amerikaanse) psychologie aanvankelijk gedomineerd werd door ruimtelijke en door de natuur geïnspireerde, organische metaforen. Deze moesten vervolgens langzaam plaatsmaken voor aan de wiskunde en fysica ontleende metaforen, met dien verstande dat het aantal mentale metaforen zowel aan het begin als het eind van dit ontwikkelingsproces veel groter was dan in het (behavioristische) midden, waarbij psychische processen taboe verklaard waren.

In hun opbouw van de hoofdstukken laten Vroon en Draaisma een soortgelijke ontwikkeling zien. Niet voor niets beëindigen zij hun relaas met een hoofdstuk over 'Zelfkritiek en zelfkennis', waarin de noodzaak van metaforische verklaringen voor de psychologie benadrukt wordt. Men zou zelfs uit het verschijnen van 'De mens als metafoor' mogen concluderen dat de moderne psychologie - geënt op wiskunde, fysica en computer - wanhopig op zoek is naar een nieuwe metafoor om haar activiteiten te kunnen continueren, en het is welhaast zeker dat deze metafoor geen verbeterde 4e of 5e generatie-computer zal zijn. De reden hiervoor is simpel: het domein van de informatie-verwerking en de cognitie is vrijwel uitgeput wat werkelijk nieuwe gezichtspunten betreft, terwijl het domein van de handeling, impuls en motivatie enerzijds en dat van de emotie, het gevoel en de interactie anderzijds al jaren sterk verwaarloosd is. Vroon en Draaisma geven dit zelf reeds aan waar zij een onderscheid maken in drie hersensystemen, die respectievelijk het terrein van de conatie (motivatie), affecten (emotie) en cognitie bestrijken. Om een metafoor voor de moderne psychologie te gebruiken: de mens is een cognitief waterhoofd, dat nodig gedraineerd moet worden tot evenwichtiger proporties. Dit betekent dat de vraag naar een nieuwe, vruchtbare metafoor voor de mens in de psychologie, zeer waarschijnlijk beantwoord zal worden met een holistisch apparaat dat energetische (motivatie), interactieve (emotie) en informationele (cognitieve) kenmerken combineert: een ruimte-

schip misschien? Bij deze zij de (in)spannende lectrur van 'De mens als metafoor' van harte aanbevolen.

Noten

- * Psycholoog-coördinator van de onderzoekssector 'Preventieve Gezondheidszorg voor Ouderen' van het Nederlands Instituut voor Praeventieve Gezondheidszorg/TNO, Leiden.
- ** De diermetafoor bleek achteraf (Sternberg et al., 1979) al eens eerder onderzocht door "... Henley (1969) in her study of the semantics of animal names. Henley had subjects rate the dissimilarities between all possible pairs of thirty animal names, and then used a multidimensional scaling program to derive a three-dimensional solution that seemed to represent these terms adequately. The three dimensions of the space (in order of appearance and therefore "strength" in the solution) were size, ferocity, and humanness." (p. 326).

Samenvatting

In dit pretentieloze boekje wordt verslag gedaan van een aantal persoonlijke ervaringen met een abstract en moeilijk toegankelijk onderwerp: de betekenis van metaforen in onderzoek, in het bijzonder de toepassing in de praktijk van gerontologie en beleid. Na een theoretische verkenning van de werking van metaforen, wordt ingegaan op hun toepassing op diverse terreinen van wetenschappelijk onderzoek. Ook de problemen rondom de schepping van nieuwe metaforen worden aan de orde gesteld. Een en ander wordt geïllustreerd aan ontwikkelingspsychologische onderwerpen. Met name wordt bij het metaforische karakter van dementie stilgestaan. Via een metafoor-analyse van het begrip verantwoordelijkheid wordt vervolgens de praktische betekenis van metaforen voor het beleid toegelicht. Het chronologisch geordende verslag wordt tenslotte afgerond met een uitvoerige boekbespreking van Vroon & Draaisma's De mens als metafoor.

LITERATUUR

- ANDRIESSEN, H.C.I. Volwassenheid in perspectief; inleiding tot de psychologie van de volwassen levensloop. Nijmegen, Dekker & Van de Vegt, 1984.
- ANTONOVSKY, A. Health, stress and coping. San Francisco, Jossey-Bass, 1982.
- BALTES, P.B. Life-span developmental psychology: some converging observations on history and theory. In: P.B. Baltes & O.G. Brims Jr. (eds). Life-span development and behavior; vol. 2. New York, Academic Press, 1979. Pp. 255-279.
- BERNLEF, J. Hersenschimmen. Amsterdam, Querido, 1984.
- BIRREN, J.E. Progress in research on aging in the behavioral and social sciences. Hum.Dev. 23 (1980) 33-45.
- BIRREN, J.E. & J.J.F. SCHROOTS. A psychological theory of the organization of behavior with age. Paper presented at the International Congress of Psychology, Leipzig, July 6-11, 1980a.
- BIRREN, J.E. & J.J.F. SCHROOTS. A psychological point of view toward human aging and adaptability. In: Adaptability and aging. Proceedings of the 9th International Conference of Social Gerontology, Quebec, Canada, 27-29 August, 1980b. Pp. 43-54.
- BIRREN, J.E. & J.J.F. SCHROOTS. Aging: from cells to society; a search for new metaphors. Paper prepared for the WHO Global Program for the Care of the Aged, July, 1980c.
- BIRREN, J.E. & J.J.F. SCHROOTS. Eine psychologische Theorie von der Verhaltensorganisation im Alter. In: H. Löwe, U. Lehr & J.E. Birren (Hrsg.). Psychologische Probleme des Erwachsenenalters; theoretische Positionen und empirische Untersuchungsergebnisse. Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1983. Pp. 24-33.
- BLACK, M. Models and metaphors. Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1962.
- BLACK, M. More about metaphor. Dialectica 31 (1977) 432-57.

- BLACK, M. More about metaphor. In: A. Ortony (ed.). Metaphor and thought. Cambridge, Cambridge University Press, 1979. Pp. 19-43.
- BOYD, R. Metaphor and theory change: what is "metaphor" a metaphor for? In: A. Ortony (ed.). Metaphor and thought. Cambridge, Cambridge University Press, 1979. Pp. 356-408.
- BROMLEY, D.B. Personality description in ordinary language. London, John Wiley & Sons, 1977.
- BUCHANAN, S. Symbolic distance in relation to analogy and fiction. London, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1932.
- CASSIRER, E. Language and myth. New York, Dover, 1946.
- CLAYTON, V.P. & J.E. BIRREN. The development of wisdom across the life-span: a re-examination of an ancient topic. In: P.B. Baltes & O.G. Brim, Jr. (eds). Life-span development and behavior; vol.3. New York, Academic Press, 1980. Pp. 103-35.
- DALE, VAN. Groot woordenboek der Nederlandse taal. Deel I, A-N. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1976.
- FRIES, J.F. Aging, natural death, and the compression of morbidity. New Engl.J.Med. 303 (1980) 130-5.
- GENTNER, D. & J. GRUDIN. The evolution of mental metaphors in psychology: a 90-year retrospective. Am.Psychol. 40 (1985) 181-192.
- GORDON, D. Therapeutic metaphors. Cupertino, C.A., Meta Publications, 1978.
- GOWIN, D.B. Philosophy. In: N.L. Smith (ed.). Metaphors for evaluation: sources of new methods. London, Sage Publications, 1981. Pp. 181-209.
- HENLEY, N.M. A psychological study of the semantics of animal terms. J.Verbal Learning and Verbal Behavior 8 (1969) 176-84.
- HOLSTI, O.R. Content analysis. In: G. Lindzey & E. Aronson (eds). The handbook of social psychology. Vol.2. Research methods. Reading (Mass.), Addison-Wesley, 1968.
- KAY, D.W.K. & K. BERGMANN. Epidemiology of mental disorders among the aged in the community. In: J.E. Birren & R.B. Sloane (eds). Handbook of mental health and aging. Englewood Cliffs, Prentice Hall, 1980. Pp. 34-56

- KITTAY, E.F. The identification of metaphor. *Synthese* 58 (1984) 153-202.
- LAKOFF, G. & M. JOHNSON. *Metaphors we live by*. Chicago, The University of Chicago Press, 1980.
- LASCH, C. *The culture of narcissism*. New York, Norton, 1979.
- LEATHERDALE, W.H. *The role of analogy, model and metaphor in science*. Amsterdam, North-Holland Publishing Co., 1974.
- MEHRABIAN, A. *An analysis of personality theories*. Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1968.
- NEUGARTEN, B.L. Time, age and the life cycle. *Amer.J.Psychiat.* 136 (1979) 887-94.
- ORDY, J.M. Principles of mammalian aging. In: J.M. Ord & K.R. Brizzee (eds). *Neurobiology of aging*. New York, Plenum Press, 1975. Pp. 1-22.
- ORTONY, A. (ed.). *Metaphor and thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 1979.
- REEDY, M.N., J.E. BIRREN & J.J.F. SCHROOTS. Life review through guided autobiography. Poster presented at the American Psychological Association Meeting, Montreal, September 1-5, 1980.
- RICHARDS, I.A. *The philosophy of rhetoric*. London, Oxford University Press, 1936.
- RUMMELHART, D.E. & A. ORTONY. The representation of knowledge in memory. In: R.C. Anderson, R.J. Spiro & W.E. Montague (eds). *Schooling and the acquisition of knowledge*. Hillsdale, N.J., Erlbaum, 1977.
- SAPIR, E. *Language: an introduction to the study of speech*. New York, Harcourt, Brace and World, 1921.
- SCHON, D.A. Generative metaphor: a perspective on problemsetting in social policy. In: A. Ortony (ed.). *Metaphor and thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 1979. Pp. 254-83.
- SCHROOTS, J.J.F. Metaphors of aging: an overview of their nature and implications. Paper presented to the Invitational Research Symposium "Metaphors in the Study of Aging", University of British Columbia, Vancouver, June 1982.

- SIMONS, P.R.J. Vergelijkenderwijs: een onderzoek naar de invloed van metaforen op het leren. Tilburg, Van Spaendonck, 1980. (dissertatie)
- SONTAG, S. Illness as metaphor. New York, Vintage Books, 1977.
- STERNBERG, R.J., R. TOURANGEAU & G. NIGRO. Metaphor, induction and social policy: the convergence of macroscopic and microscopic views. In: A. Ortony (ed.). Metaphor and thought. Cambridge, Cambridge University Press, 1979. Pp. 325-53.
- STICHT, Th.G. Educational uses of metaphor. In: A. Ortony (ed.). Metaphor and thought. Cambridge, Cambridge University Press, 1979. Pp. 474-85.
- STUURGROEP TOEKOMSTSCENARIO'S GEZONDHEIDSZORG. Ouder worden in de toekomst; scenario's over gezondheid en vergrijzing. Leidschendam, 1984.
- VALLE, R.S. & R. VON ECKARTSBERG. The metaphors of consciousness. New York, Plenum Press, 1981.
- VROON, P. Bewustzijn, hersenen en gedrag; het individu in zijn dubbelrol van heer en knecht. Baarn, Ambo, 1976.
- VROON, P. & D. DRAAISMA. De mens als metafoor; over vergelijkingen van mens en machine in filosofie en psychologie. Baarn, Ambo, 1985.
- WEBSTER'S New World Dictionary of the American Language. Cleveland, William Collins Publishers, 1979. (2nd college edition)
- WHORF, B.L. Language, thought and reality: selected writings, edited by J.B. Carroll. Cambridge, Ma., MIT Press, 1956.

HUISDRUKKERIJ NIPG-TNO

87023

ISBN 90-6743-111-7